

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2020, c. 6, s. 1: 291-312

İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri ve İkinci Felsefî Ma'kûller

Perception Levels and Philosophical Secondary Intelligible According to Ibn Sînâ

Sedat BARAN

Dr. Öğr. Üyesi Batman Üniversitesi

İslâmî İlimler Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Batman University

Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Philosophy

Batman, Turkey

sedat.baran@batman.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9875-6046

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Baran, Sedat. "İbn Sînâ'da İdrak Mertebeleri ve İkinci Felsefî Ma'kûller". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020): 291-312.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

İdrak ve niteliği felsefenin en önemli problemlerinden biridir. İbn Sînâ hissî, hayalî, vehmî ve aklî olmak üzere dört farklı idrak mertebesi dillendirir. Buna göre insan nefsi nesnelere suretlerini duyu yetileriyle algılar. Daha sonra bu suretleri hayal yetisine teslim eder. Akabinde akıl bu sureti barındırdığı maddî eklentilerden arındırarak aklî suretlerin oluşumu için gerekli zeminleri hazırlar. Daha sonra faal akıl insan nefsinde aklî suretleri verir. İnsan zihninde duyularla algılanan bu kavramlardan başka kavramlar da vardır. Bu küllî kavramların yeri nesnel âlem değil öznel âlemdir. İslam felsefesi geleneğinde Fârâbî ilk defa bu ayrımı yapar ve ma'külleri birinci ve ikinci ma'küller diye iki kısma ayırır. İbn Sînâ da bu sınıflandırmayı benimser ve konu hakkında yeni açıklamalar getirir. İbn Sînâ, ikinci ma'küllerin sonraki dönemlerde yapılan felsefî ve mantıkî ayırımını her ne kadar dillendirmese de eserlerinden bu iki ma'kül türünün farklılığına tevccüh eder. Bu çalışmada İbn Sînâ felsefesinde idrak olgusunun gerçekleşme niteliği ele alınacak ve daha sonraki dönemlerde dillendirilen ikinci felsefî ma'kül anlamların İbn Sînâ felsefesindeki yeri açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, İdrak, Ma'küller, Soyutlama, İbn Sînâ.

Abstract

Perception and its quality are one of the most significant problems of philosophy. Ibn Sînâ expresses four different perception levels which are sense perception, imaginative perception, illusory perception and intellectual perception. In this regard, the human soul perceives the objects through their sense abilities. Then, they deliver these forms to the imagination skills, the mind separates the material accidents which this form contains and prepares the grounds required for the intellectual forms. Active intellect, then, gives intellectual forms to the human soul. There are other concepts that are perceived with senses in the human mind other than these concepts. These universal concepts do not belong to objective universe but to subjective universe. Fârâbî was the first person in Islamic philosophy tradition to make this distinction and classified the intelligibles in two categories as primary and secondary intelligible. Ibn Sînâ adopts this classification and adds new explanations regarding the issue. Ibn Sînâ does not deal with the distinction of philo-

sophical intelligible and logical intelligible which were addressed in the later periods regarding the secondary intelligible but he addresses the difference of these intelligible types. This study deals with the realization quality of perception phenomenon in the philosophy of Ibn Sīnā and the place of secondary intelligibles which were addressed later on in the philosophy of Ibn Sīnā is explained.

Keywords: Islamic Philosophy, Perception, Intelligibles, Abstraction, Ibn Sīnā.

Giriş

İdrak konusu hem ontolojik ve hem de epistemolojik açıdan incelenen bir konudur. Ontolojik açıdan idrak probleminde küllî kavramlar ve ma'kûl anlamların varlıkları, varlıklarının niteliği ve mahiyeti incelenir. Epistemolojik açıdan idrak probleminde ise küllî kavramlar ve ma'kûl anlamların nasıl meydana geldikleri, nasıl algılandıkları ve ma'kûl anlamların nesnel gerçeklik ile uyumlarının nasıl olduğu incelenir.¹

İnsan nefsinin küllî/tümel suretleri ve ma'kûl anlamları nasıl idrak ettiği problemi felsefe tarihinin önemli ve ihtilafli problemlerinden biridir. Antik dönemlerden beri filozoflar bu problemi çözmeye çalışmışlardır. Bu yüzden konu hakkında birbirinden farklı birçok teori dillendirilmiştir. İslam felsefesi geleneğinde de bu problem ele alınmıştır. Müslüman filozofların ma'kûl anlamları birinci ve ikinci ma'kûller şeklinde kategorize etmeleri küllî kavramların idraki hususunda eskiye dair birçok problemi çözmüştür. Daha sonraki dönemlerde bu sınıflandırmanın da etkisiyle ikinci ma'kûl anlamların felsefi ve mantıkî ayırımı da yapılmıştır. Bu ma'kûl anlamların sahip olduğu farkların bilinmemesi birçok yanlışa neden olmuştur.

Küllî kavramların “birinci ve ikinci ma'kûller” diye sınıflandırmasının Yunan felsefesinde bir geçmişi yoktur. Porphyrios'un kelimeler (terms) hakkında benzer bir sınıflandırması vardır ve kelimeleri; birinci kelimeler (first position) ve ikinci kelimeler (second position) diye iki gruba ayırır. Ancak bu sınıflandırma Fârâbî'nin (ö. 339/950) dillendirdiği ma'kûller sınıflandırma-

¹ M. Fatih Demirci, “Fârâbî'de Küllîlerin Mahiyeti ve Varlığı: Bir Giriş Denemesi”, *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 7/13, (Bahar 2019): 38.

sından farklıdır. Porphyrios'un sınıflandırması kelimelerin nitelikleri ile ilgili iken Fârâbî'nin sınıflandırması mantık ve epistemolojide işlenen kavramlar ile ilgilidir.²

İslam felsefesi geleneğinde ise Celâlüddîn Devvânî'ye (ö. 908/1502) kadar ikinci ma'küller salt zihni/öznel kavram olarak ele alındı. Ancak ilk defa Devvânî bazı kavramların ikinci ma'küller kategorisinden olmakla beraber arız olmaları açısından zihni, nesnel/harici özneliyle ittihatları açısından da nesnel olabileceklerini ifade etti. İkinci ma'küller hakkındaki bu yeni yaklaşımın etkisiyle ilk defa Mîr Dâmâd (ö. 1041/1631) açık bir şekilde ikinci ma'külleri mantikî ve felsefî ma'küller diye iki kategoriye ayırdı. Daha sonra Mîr Dâmâd'ın etkisiyle Molla Sadrâ (ö. 1050/1641) ve Hikmet-i Mûte'aliye ekolü filozoflarının ikinci ma'külleri ikinci mantikî ve ikinci felsefî ma'küller şeklinde ayırarak kullanmaları İslam felsefesi geleneğinde kabul gören bir sınıflandırma oldu.³ Bu çalışmada idrak mertebeleri ve İbn Sînâ'dan (ö. 428/1037) ortalama altı yüz yıl sonra dillendirilen ikinci felsefî ma'kül anlamların İbn Sînâ felsefesindeki yeri ele alınacaktır.

1. İdrak/Algı Semantiği

Felsefede ele alınan öznel/zihni varlık, akıl ve ma'külün ittihadı gibi epistemolojinin birçok probleminde çözüm anahtarı olan idrak/algı meselesi İslam felsefesi geleneğinde ve bilhassa İbn Sînâ felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden meselenin daha iyi anlaşılması için öncelikle konu semantik bir incelenmeye tabi tutulmalıdır.

İdrak/algı kelimesi sözlükte "kavuşmak, yetişmek; olgunlaşmak, nihaî sınırına ulaşmak; bir araya toplamak; fark etmek, anlamak ve bilmek" gibi anlamlara gelir.⁴ Ancak terim anlamı hakkında birçok tanım zikredilmiştir. Bunlar arasında Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rifât* adlı eserinde yaptığı tanım en önemlisidir. O idrak için üç farklı tanım zikreder. Onun birinci tanımına göre idrak: bir şeyin bir bütün olarak ihata edilmesidir. İkinci tanıma göre idrak:

² Muhammed Fenâyi Eşkurî, *Ma'kul-i Sâni* (Kum: İntişârât-ı Şafak, 1375/1996), 24-25.

³ Mesud İsmailî, *Ma'kul-i Sâni Felsefî Der Felsefe-i İslami* (Kum: İntişârât-ı Müessesesi-i Amużeş ve Pejuhiş-i İmam, 1389/2010), 21-22.

⁴ Hayati Hökelekli, "İdrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21, 477-478

suretin natık nefsin nezdinde mevcut olmasıdır. Üçüncü tanıma göre idrak: ispat veya ret hususunda her hangi bir yargıda bulunmadan zihinde bir şeyin hakikatinin temsilidir.⁵

İbn Sînâ da farklı eserlerinde idrak terimini tanımlar. *et-Ta'likât* adlı eserinde idrak terimi hakkında iki tanım zikreder. İlk tanımında idrak terimini: "İdrak edilen suretin idrak edicinin zatındaki husûlüdür"⁶ diye tanımlarken ikinci tanımında ise idrak için: "Nefste malum suretlerin husûlüdür" der.⁷ İbn Sînâ, *el-İşârât* adlı eserinde de idrak terimini: "Bir şeyin idraki/algılanması onun hakikatinin idrak edici nezdinde temsil edilmesidir" diye tanımlar.⁸

İbn Sînâ yukarıda görüldüğü üzere her ne kadar idrak teriminin tanımında farklı ifadeler kullansa da aslın bütün tanımları tek bir şeyi ifade etmektedir. O da algılananın algılayıcının nezdindeki sureti ve formudur. Bu tanımlar hem husûlî ve hem de huzûrî idrak türlerini kapsar.

2. İdrak/Algı Mertebeleri

İdrak/algı konusunun önemli meselelerinden biri de idrakin sahip olduğu mertebeleridir. İdrak sürecinin de ifadesi olan bu mertebelerin ilki hissî, ikincisi hayalî, üçüncüsü vehmî, dördüncüsü de aklî idraktır. Bütün bu merhalelerin filozoflar arasında ihtilaflara neden olan kendisine has özellik ve nitelikleri vardır. Bu yüzden bütün bu merhalelerin tek tek incelenmesi gerekir.

2.1. Hissî İdrak/Algı

Hissî idrak sade bir zihnî olgu olup duyuların maddî gerçeklerler irtibatından meydana gelir.⁹ Başka bir ifade ile insan nefsinin zaman, mekân, konum, nitelik vb. kategorilere sahip maddî olgulardan soyutladığı surettir. Örneğin insan gözlerini açıp karşısında yer alan manzarayı seyrettiğinde zihnin-

⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Tahran: İntişârât-ı Ferzan, 1377/1999), 8.

⁶ Ebü Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *et-Ta'likât* (Kum: Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmî, 1404/1984), 69.

⁷ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, 82.

⁸ Ebü Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât* (Tahran: İntişârât-ı Neşr-i Kitab, 1403/1983), 2, 308.

⁹ Muhammed Takî Misbâh Yezdî, *Âmuzeş-i Felsefe* (Tahran: Sâzmân-ı Tebligât-ı İslâmî, 1378/1999), 1: 186.

de oluşun tasvir hissî idraktır.¹⁰ Bu idrak mertebesinin görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma olmak üzere beş yetisi vardır. Bu yetilere hayvanlar da sahiptir ve hayvanları bitkilerden ayıran ölçütlerden biri de bitkilerin bu yetilere sahip olmamasıdır.

Hissî idrakte duyu yetisi idrakin tahakkuku için madde ve eklentileri üzerinde tasarrufta bulunarak sureti maddeden soyutlar. Suret maddeden soyutlanıp algılanma yeterliliğine sahip olduktan sonra duyu yetisinde meydana gelir. Bu idrak türünde algılanan suret her ne kadar maddeden soyutlanmış olsa da yine de madde ve maddenin bazı niteliklerini barındırır. Algılanan şey duyular karşısında yer almadığı zaman veya duyularla irtibatı kesildiği zaman bu idrak de yok olur. Dolayısıyla hissî idrakin idrak edilen şeyin duyularla doğrudan irtibat halinde olma ve maddeden soyutlanma olmak üzere iki şartı vardır.¹¹

İbn Sînâ bu idrak merhalesi ve tahakkuku hakkında şöyle der: "Duyular, sureti maddeden soyutlayarak alır. Çünkü duyu yetisinden idrak edilenden bir eser meydana gelmedikçe duyu yetisi bilfiil olduğu durum ile bilkuvve olduğu durum aynı olacaktır. Dolayısıyla idrak edilenden bir eser duyu yetisinde meydana gelmelidir. Bu eser idrak edilen ile uyumlu olmalıdır. Eğer idrak edilenin mahiyeti ile o eserin husûlü uyumlu olmazsa idrak de söz konusu olmaz. Bundan ötürü suretini maddesinden soyutlayarak alması gerekir."¹² Buna göre duyular algının ilk merhalesi ve soyutlamanın da ilk mertebesidir. İbn Sînâ'nın suretten kastı da aşamalı bir şekilde maddeden soyutlanan nesnelere mahiyetleridir.¹³

2.2. Hayalî İdrak/Algı

Hayalî idrak; hissî tasavvurdan ve nesnel âlem ile irtibattan sonra meydana gelen sade bir zihnî olgu ve surettir. Ancak varlığının devamı nesnel âlemle irtibata bağlı değildir.¹⁴ Duyu yetisinin nesnel âlem ile irtibatından sonra

¹⁰ Murtazâ Mutahharî, *Usul-i Felsefe ve Revîş-i Realizm* (Tahran: İntişârât-ı Sadrâ, 1375/1996), 1: 92.

¹¹ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 2: 322- 323.

¹² Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, thk. Abdullah Nurani, *el-Mebde ve'l-Me'âd* (Tahran: Müessesesi Mütâlaât-ı İslâmî, 1363/1984.), 102.

¹³ Muhammed Takî Faalî, *İdrak-i Hissî Ez Didgah-ı İbn Sina* (Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligat-ı İslâmî, 1376/1997), 182.

¹⁴ Yezdî, *Âmuzeş-i Felsefe*, 1: 186.

zihinde bir suret oluşur. Hissî idrak yok olduktan sonra bu suret bir diğer yeti olan hayalde meydana gelir ve insanın isteyeceği her durum ve mekânda hayal yetisinin nezdinde mevcut olur.¹⁵ Örneğin insan bir manzarayı seyrettikten sonra gözlerini kapatması durumunda görme algısı yok olsa da hayal yetisinde sureti baki kalır.¹⁶ Buna göre hayalî idrak, hissî idrakten sonra gelir. Ancak bu, duyuların yok olmasından sonra hayalî suretin meydana geldiği anlamında değildir. Duyuların nesnelere irtibata geçmesiyle birlikte hayal yetisinde bir suret oluşur.¹⁷ Dolayısıyla hayal yetisi nezdindeki suret algılanan şeyin suretine benzer. Ancak duyu yetisi ile hayal yetisi arasında ciddi bazı farklar da vardır. Öncelikle algılanan nesnenin sureti hayal yetisi nezdinde mevcut olan suretten daha belirgin ve açıktır. İkincisi hissî suretler daima belli bir nispet, yön, mekânda... hissedilir. Örneğin insan gördüğü bir şeyi belli bir mekân içinde görür. Ancak bunu hayal etmek istediği zaman söz konusu mekânda ayrı bir şekilde de hayal edebilir. Üçüncüsü hissî idrakte duyu organlarının nesnel âlem ile irtibatı zorunludur ve belirtildiği üzere bu irtibatın kesilmesi durumunda algı da sona erer. Ancak hayalî idrak için böyle bir zorunluluk söz konusu değildir ve varlığının devamı için nesnel âlem ile her an irtibat halinde olmasına gerek yoktur.¹⁸

İbn Sînâ'ya göre bu idrak merhalesinde de soyutlama vardır. Ancak bu aşamada soyutlama hissî idrak aşamasına nispetle daha fazladır.¹⁹ Zira hayal yetisi tahakkuku için maddeye ihtiyaç duymayacak şekilde bir soyutlama ile sureti maddeden ayırır. Böylece suret maddeye muhtaç olmadan hayal yetisinde mevcut olur. Ancak hayal yetisinde mevcut olan suretler nesnelere suretleri olduğundan bir tür nitelik ve niceliğe sahiptir. Bu yüzden küllî/tümel olmayıp türün fertlerinden bir fert gibi cüz'î ve tikeldir.²⁰ İbn Sînâ bu hususta şöyle der: "Hayalde soyutlama daha fazladır. Madde yok olsa yine de sureti orada kalır. Ancak maddenin bütün nitelik ve eklentilerinden soyut-

¹⁵ Ali Şirvanî, *Tercüme ve Şerh-i Bidayetü'l-Hikme* (Kum: Bustan-ı Kitap, 1391/2012), 3: 270.

¹⁶ Mutahhari, *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim*, 1: 92-93.

¹⁷ Faalî, *İdrak-i Hissî Ez Didgah-ı İbn Sina*, 157.

¹⁸ Şirvanî, *Tercüme ve Şerh-i Bidayetü'l-Hikme*, 3: 270-271.

¹⁹ E. Burak Şaman, "Aristoteles'te ve İbn Sînâ'da His ve İdrak", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları*, 34, (Haziran 2017): 432.

²⁰ Hasan Hasanzade Amulî, *Nusûsü'l-Hikem Ber Fusûsü'l-Hikem* (Tahran: Merkez-i Neşr-i Ferhengi Reca, 1363/1984), 280.

lanmaz. Zira hayal yetisi hissedilen şeylerden başkasını hayal edemez. Örneğin insanı hayal ettiği zaman özel bir nitelik, nicelik, mekân ve duruma sahip cüz'î bir insan olduğu için hayal eder.”²¹

2.3. Vehmî İdrak/Algı

Vehim; maddî varlıklar için nesnel âlemde eserleri olmayan ve zihin tarafından nesnelere nispet edilen haletlerdir. Bu haletler düşmanlık, sevgi, nefret gibi tikel ve duyuma dayanmayan manalardır.²² Duyu ve hayal yetileri tarafından algılanmayan bu manaları idrak eden yetiye de vehim yetisi denilmektedir.²³ İbn Sînâ koyunun kurttan sakınmasını bu yeti için örnek olarak zikreder.²⁴

Bu idrak türü ile diğer idrakler arasında bazı farklar göz önünde bulundurulmuştur. Öncelikle vehmî idrak zımnidir ve diğer idrakler gibi bağımsız değildir. İkincisi vehmî idrak huzuridir ve sureti olmadan tahakkuk bulur. Ancak diğer idrak türleri husûlidir ve zihnî suretler vesilesiyle tahakkuk bulurlar.²⁵

İbn Sînâ'ya göre vehmî idrakte de diğer idrak türleri gibi soyutlama vardır. Fakat vehmî idrak özü itibarıyla maddî olmayan manaları algıladığı için hayalî ve hissî idraklere nispetle soyutlaması daha fazladır.²⁶ O, bu hususta şöyle der: “Vehm, maddeden sureti daha çok soyutlar. Zira vehm, mahsus/duyulur olmayan ve belki de akledilen manaları alır. Ancak bunları akledilen külliler şeklinde değil, duyularla irtibatı olacak şekilde alır. Örneğin yarar ve zararın hakikatinin manalarını küllî bir hakikat oldukları için algılamaz. Bilakis cüz'î/tikel ve şahsi/tekil bir şey olduğu için algılar.”²⁷

²¹ İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-Me'âd*, 103.

²² Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *el-Hikmetü'l-Meşrikiyye*, thk. Sedat Baran (Kum: İntişârât-ı Mehr-i Emirü'l-Müminîn, 1395/2016), 177.

²³ Abdu'l-Hüseyin Mişkatud-Dinî, *Tahkik Der Hakikat-ı İlm* (Tahran: İntişârât-ı Danışgah-ı Tahran, 1344/1966) 123. Ebû Ali Hüseyin b.

²⁴ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *en-Nefs min Kitabi's-Şifâ*, thk. Hasan Hasanzade Amulî (Kum: Mektebetü'l-İlami'l-İslami, 1375/1996), 60.

²⁵ Mişkatud-Dinî, *Tahkik Der Hakikat-ı İlm*, 43.

²⁶ Hasanzade Amulî, *Nusûsü'l-Hikem*, 280.

²⁷ İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-Me'âd*, 103.

İbn Sînâ'nın bu pasajda dillendirdiği yarar ve zarar hem küllî ve hem de cüz'î tasavvurlar kategorisinde ele alınabilir.²⁸ Yarar ve zarar kavramları husûlî bilgi türünden olup küllî bir tasavvurdur. Bu yüzden cüz'î addedilmeleri doğru değildir ve vehim yetisi tarafından da idrak edilmezler. Ancak insanın kendi nefsinde başka bir kişi veya başka bir şeye nispetle hissettiği yarar ve zarar algısı nefsanî nitelikler hakkındaki huzûrî bilgi türünden olup cüz'î bir tasavvurdur. Vehim yetisi de ancak yarar ve zarar hakkındaki bu cüz'î manaları idrak edebilir.²⁹

2.4. Aklî İdrak/Algı

İdrakin dördüncü ve en üstün mertebesi aklî idraktır. İbn Sînâ'ya göre idrakte soyutlanmanın artışı ile küllî olma içiçe olan bir olgudur. Suretler hissî idrakten uzaklaşıp aklî idrake yaklaştığı oranda madde ve maddenin eklentilerinden uzaklaşır. Bu yüzden soyutlanma derecelerinin farklılığına bağlı olarak idrakler de farklılaşır. Aklî idrak aşamasında soyutlanma son merhaleye ulaşır ve akıl, aklî suretleri tam bir şekilde soyutlayarak madde ve maddenin bütün eklentilerinden kurtarır.³⁰ İbn Sînâ bu hususta şöyle der: "Akıl soyutlama işini tamamlar ve kemale ulaştırır. Sureti, madde ve maddenin eklentilerinden ve izafelerinden soyutlayarak saf bir şekilde alır. Bu, akledilen suretin özü itibarıyla mücerret olmamasına bağlıdır."³¹ İbn Sînâ'nın bu ifadelerine göre soyutlama ancak maddî bir olgunun sureti olması durumunda geçerlidir. Yani aklî küllî suretler eğer maddî bir olgunun sureti olursa madde ve maddenin eklentilerinden soyutlanır. Ama eğer aklî suretler maddî olmayan mücerret bir olgunun sureti olursa soyutlanmaya gerek duyulmadan idrak edilir.³² Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) bu hususta şöyle der: "İdrak edilenler maddî ve mücerret olmak üzere iki kısımdır. Birinci kısım yani idrak edilen şey eğer maddî olursa idrak edicinin nezdindeki temsili, onun nesnel hakikatinden soyutlanmış bir surettir. Eğer idrak edilen şey maddî olmaz mücerret

²⁸ Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, 3. Baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 160.

²⁹ Yezdî, *Âmuzeş-i Felsefe*, 1: 187.

³⁰ Mesut Umid, *Se Filozaf-i Müslüman* (Tahran: Bünyad-ı Hikmet-i İslami-i Sadra, 1384/2006), 93

³¹ İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-Me'âd*, 103.

³² Faalî, *İdrak-i Hissi Ez Didgah-ı İbn Sina*, 157.

olursa soyutlanmaya ihtiyacı yoktur. Hakikatinin temsili de o şeyin nesnel varlığıyla özdeşdir."³³

Buna ilaveten küllî kavramlar nesnel âlemde mevcut olan nesnelere aksine birçok bireye delalet eder ve insan zihninde konum, şekil, nicelik vb. maddî olguların niteliklerinden uzak bir şekilde mevcut olur.³⁴ Dolayısıyla hissî, hayalî ve vehmî idrakler cüz'îdir ve birden fazla bireye delalet etmez. Ancak aklî idrakler cüz'î olmayıp küllîdir. Cüz'î idrakler, ma'lum bilarazın değişimi ile değişime uğrar. Nitekim hareket eden bir şeyin durması durumunda hareket sureti/idraki de durma suretine/idrakine dönüşür. Ancak küllî idrakler, ma'lum bilarazın değişimi ile değişime uğramaz. Nitekim mimarın zihnindeki proje binanın yapımından önce ve binanın yıkılmasından sonra da değişmeden kalır.³⁵

3. İdrak Türleri Arasındaki İlişki

İbn Sînâ'ya göre bizler önsel tasavvur ve tasdike sahip değiliz. İnsan nefsi hayatının ilk dönemlerinde salt kuvve ve potansiyelden ibarettir ve mevcut hiçbir bilgiye sahip değildir. Bu yönüyle beyaz bir sayfaya benzer. Ancak insanın zahiri duyuları, nesnelere kurduğu irtibat vesilesiyle tasavvurun mebdesi olur. Tasdik de tasavvur vesilesiyle oluşur. Bu yüzden tasavvur ve tasdiklerin kaynağı duyulardır ve hissî idrak, küllî ve aklî idrakten önce tahakkuk bulur. Duyuların tasavvurların oluşumunda oynadığı rol ise şu şekildedir: İnsan nefsi nesnelere suretlerini duyu yetisi ile idrak eder. Daha sonra bu suretleri hayal yetisine teslim eder. Akabinde akıl bu sureti barındırdığı maddî eklentilerden arındırarak aklî suretlerin oluşumu için gerekli zeminleri hazırlar.³⁶ Dolayısıyla hissî idrakler hayalî idraklerin, hayalî idrakler de aklî idraklerin oluşumu için gerekli zeminleri hazırlar. Örneğin insan zihnî Ahmet, Mehmet, Hasan vb. suretleri algılar ve bunlardan küllî olan insan kavramını soyutlar.³⁷ Buna göre küllî insanın idraki cüz'î ve hayalî insanın idra-

³³ Ebû Cafer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen Tûsî, *el-İşârât ve't-Tenbihât Lil-Muhakik et-Tusî* (Tahran: İntişârât-ı Neşr-i Kitâb, 1403/1983), 2, 310.

³⁴ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şirâzî, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyeyti'l-Erbâa* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûras, 1401/1981), 8: 280.

³⁵ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Bidayetü'l-Hikme* (Kum: İntişârât-ı Darü'l-İlm, 1377/1998), 281.

³⁶ Muhammed Zebihî, *Felsefe-i Meşşâ Ba Tekkiye Ber Ara-i İbn Sînâ* (Tahran: İntişârât-ı Semt, 1387/2008), 81.

³⁷ Mutahharî, *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizm*, 2: 40-41.

kine bağlıdır ve küllî ilim cüz'î ilmin tahakkukundan sonra tahakkuk bulur. Yani biz daha önce birkaç insan bireyini tasavvur etmezsek küllî insanı da tasavvur edemeyiz. Küllî insan tasavvuru ile cüz'î insan tasavvuru arasında sabit ve değişmez bir bağ vardır.³⁸

Tabi cüz'î algıların, küllî kavramların tahakkuk sebebi olması maddenin enerjiye dönüşmesinde olduğu gibi duyu algılarının aklî algılara dönüştüğü anlamında değildir. Duyuların tek rolü küllî kavramların oluşumu için gerekli zeminleri hazırlamasıdır. Aksi durumda bu dönüşümle birlikte cüz'î idraklerin yok olması gerekirdi. Ancak aklî kavramların ortaya çıkmasından sonra bile cüz'î idrakler ilk şekliyle olduğu gibi baki kalır. Buna ilave olarak değişim ve dönüşüm maddî olgulara has bir durumdur. Oysa idrak maddî olmayıp mücerrettir. Bu yüzden bütün küllî tasavvur ve kavramların oluşmasındaki asıl rolü akıl ifa eder.³⁹

İbn Sînâ, nefsin küllileri idrak etmek için duyulardan nasıl yararlandığını ifade etmek için “bir hissî kaybeden bir ilmi kaybeder” felsefî ilkesini dillendirir.⁴⁰ İslam felsefesi geleneğinde üzerinde ittifak edilen bu ilkeye göre tabiat ile ilgili bütün algıların kaynağı duyulardır.⁴¹ Bu duyulardan bazılarına sahip olmayan bir kimse bu duyularla ilintili ilim dalları hakkında da ilim sahibi olamaz.⁴² Nitekim bugün yapılan ilmi araştırmalar da işitme veya görme duyularına sahip olmayan kimselerin bu duyular vesilesiyle oluşan hayalî tasavvurları ve küllî kavramları idrak etmekten aciz olduğunu söylemektedir.⁴³

İbn Sînâ'ya göre hissî suretlere ihtiyaç duymadan aklî suretleri idrak eden mufârik/ayrık akılların aksine insan eksik bir varlık olduğu için duyuların

³⁸ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Usul-i Felsefe-i Realizm* (Kum: İntişârât-ı Bustan-ı Kitap, 1387/2008), 64-65.

³⁹ Muhsin Gareviyân, *İslam Felsefesine Giriş*, trc. Sedat Baran (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013), 74-75; Yezdi, *Âmuzeş-i Felsefe*, 1: 227.

⁴⁰ Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *eş-Şifâ: el-Mantık* (Kum: Mektebetu Âyetullah Mer'âşi, 1405/1985), 220.

⁴¹ Tabi bu kaidede dillendirilen “ilim” kelimesinden kasıt husuli ilimdir ve bu kaide hiçbir şekilde huzuri ilmi kapsamamaktadır.

⁴² Gulam Hüseyin İbrahimî Dinânî, *Kavâid-i Küllî Felsefî Der Felsefe İslâmî* (Tahran: İntişârât-ı Pejohişgah-ı Ulum-i İnsani, 1380/2001), 1: 327.

⁴³ Azizullah Feyyaz Sabirî, *İlm ve Âlim ve Malum* (Meşhed: Uruc-i Endişe, 1380/2001), 81.

aracılığı olmadan eşyanın ma'küllüğünü idrak edemez. Bu yüzden insan ancak duyular aracılığıyla küllileri idrak eder.⁴⁴

Fârâbî de bu hususta şöyle der: “Nefs hissî suretleri duyularla ve aklî suretleri bunların hissî suretleri vesilesiyle derk eder. Zira bu suretlerin ma'kül olmaları bunların duyumsal olmalarından ileri gelir. Bu yüzden bu suretlerin ma'kül olmaları duyumsal olmalarıyla uyumludur. Aksi durumda bu suretler o nesnenin aklî sureti olmazdı.”⁴⁵

Ancak yukarıda dillendirilen “aklî tasavvurların kaynağının duyular olduğu ve insan ancak duyular aracılığıyla küllileri idrak ettiği” ifadesinden kasıt bütün aklî tasavvurların kaynağının duyular olduğu değildir. İnsan, ağaç, renk vb. duyumsanan bireylere delalet eden her küllî tasavvur, duyu yetilerinin tabiat âlemiyle irtibatında soyutlama ile oluşur. Bu yüzden insanın tabiat hakkındaki bütün tasavvurlarının kaynağı duyulardır. Ancak insanın zihninde duyularla algılanmayan ama aynı zamanda fitri olmayan yani doğuştan gelmeyen başka küllî kavramlar da vardır. Bu küllî kavramların yeri nesnel âlem değil öznel âlemdir. Bu yüzden bunların nesnel âlemde her hangi bir mısradak ve görüngeleri de yoktur.⁴⁶ Bu birbirinden farklı küllî kavramlar aşağıda tümel kavramların türleri unvanıyla ayrı bir başlık altında daha geniş bir şekilde incelenecektir.

4. Tümel/Küllî Kavramların Türleri

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere İbn Sînâ küllî kavramları iki kısma ayırır. Ancak küllî kavramları ilk defa “birinci ve ikinci ma'küller” diye sınıflandıran Fârâbî'dir.⁴⁷ İbn Sînâ, Fârâbî'nin de etkisiyle birince ve ikinci ma'kül anlamları daha açık ve şeffaf bir şekilde izah eder.⁴⁸ İbn Sînâ bu iki kavram türünü şu sözlerle açıklar: “Zihindeki şeyler/suretler ya dış dünya-

⁴⁴ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, 23.

⁴⁵ Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *et-Ta'likât* thk. Cafer Al-i Yasin (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1371/1992), 128-129.

⁴⁶ Muhammed Bâkır Şeriatî Sebzevarî, *Tahrir-i Ber Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim* (Tahran: İntişârât-ı Bustan-ı Kitap, 1385/2006), 2: 52-53.

⁴⁷ Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *el-Mantikiyyat*, thk. Muhammed Takî Danişpejuh (Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mara'sî en-Necefi, 1408/1988), 3: 132.

⁴⁸ Ömer Mahir Alper, “Akledileni Akletmek: İslâm Mantık Geleneğinde “İkinci Akledilirler”in Yorumu ve Osmanlı'da Alınlanması Üzerine Bir İnceleme”, *Nazariyat* 1/2 (Nisan 2015): 39.

dan alınarak zihinde tasavvur edilen şeylerdir veya zihindeki şeylere, zihinde bulunmaları bakımından ilişen ve dış dünyada karşılığı bulunmayan şeylerdir.”⁴⁹

Buna göre doğrudan nesnel âlemde alınan ve nesnel âlemde bireyleri olup nesnel âlemi dillendiren küllî kavramlar ve nesnel âlemde bireyleri olmayan ve sadece öznel/zihnî âlemde mevcut olan kavramlar olmak üzere iki tür küllî kavram vardır.⁵⁰ Bunların ilkinde “birinci ma’küller” veya “mahuvi kavramlar” ikincisine de “ikinci ma’küller” denilir.⁵¹

Birinci ma’kül anlamlar madde âlemindeki nesnelere soyutlanan ve nesnel bireylere sahip olan küllî kavramlardır. Bu kavramlar kendi kendine ve aklî çabaya gerek duyulmadan algılanırlar. Birinci ma’kül anlamlar nesnelere mahiyet ve sınırlarını gösterdikleri için nesnelere farklılıklarını da ortaya koyarlar. Böylece birinci ma’kül anlamlara ait kavramların her biri bir varlık türüne delalet eder. Bu yüzden varlıkların miktar ve çokluklarının epistemolojik ölçütü birinci ma’kül anlamların miktar ve çokluklarıdır.⁵²

İkinci ma’küller ise birinci ma’küllerin tahakkukundan sonra bunlara arız olan küllî kavramlardır ve ma’kül anlamların öznel/zihnî vasıflarını dillendirirler. Bu kavramlar nesnel olan cüz’î bireylere sahip değildir ve zahiri duyarlarla doğrudan irtibatları olmadığından duyu yetileriyle algılanmazlar. Bu yüzden bunların idrakleri aklî düşünce ve çabaya muhtaçtır. Bu ma’kül anlamlar nesnel şeylere yüklem olmadıkları için her hangi bir nesnel varlık türüne delalet etmezler.⁵³

İbn Sînâ’nın ikinci ma’küllerden kastı ikinci mantıkî ma’küllerdir.⁵⁴ Nitekim *eş-Şifa* adlı eserinden “Mantık ilminin konusu –öğrendiğin gibi- birinci ma’kül anlamlara dayanan ikinci ma’kül anlamlardır. İkinci ma’kül anlamlar,

⁴⁹ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *Kitabu’s-Şifa: Mantığa Giriş*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 17.

⁵⁰ İbn Sina bazı eserlerinde birinci ve ikinci ma’kül kavramlarını bedihi ve iktisabi anlamlarında kullanır. Onun bundan kastı mantıkî öncelik ve sonralıktır. Yani mantıkî açıdan mantık ilkeleri vesilesiyle iktisabi ma’küller bedihi olan ma’küllerden çıkarılır. Bk. Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *en-Necat*, thk. Muhammed Takî Danuş (Tahran: İntişârât-ı Danuşgah-ı Tahran, 1363/1984), 334-335.

⁵¹ Eşkurî, *Ma’kul-i Sâni*, 15.

⁵² İsmailî, *Ma’kul-i Sâni Felsefi*, 31-32.

⁵³ İsmailî, *Ma’kul-i Sâni Felsefi*, 34-35.

⁵⁴ Yasin Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek* (İstanbul: Endülüis Yayınları, 2019), 300.

bilinenden bilinmeyene ulaşılmanın niteliği bakımından mantıkta incelenir" der.⁵⁵ *et-Ta'likât* adlı eserinde ise ma'kûl anlamlar hakkında daha açık bir tasvir sunarak şöyle der: "Cisim, hayvan ve bu ikisine benzeyen şeyler birinci ma'kûl anlamlara, tümel, tikel ve tekil şeyler de birinci ma'küllere dayanan ikinci ma'kûl anlamlara sahiptir."⁵⁶

İbn Sînâ her ne kadar açık bir şekilde ma'külleri birinci ve ikinci ma'küller diye sınıflandırsa da bugün ikinci ma'küller için göz önünde bulundurulmuş mantikî ve felsefî ayırımını yapmaz. Nitekim hissî ve hayalî suretlere dayanmayan ve aynı zamanda salt zihnî de olmayan ikinci felsefî ma'küller terimini İbn Sînâ dillendirmez. Bunun tek sebebi de söz konusu dönemde böyle bir ayırımın yapılmamış olmasıdır. Ancak İbn Sînâ her ne kadar ikinci felsefî ma'küller terimini dillendirmese de felsefî ma'kûl anlamların diğer ma'kûl anlamlar ile olan farkını dillendirir. Hem bu farkın anlaşılması ve hem de İbn Sînâ felsefesinde ikinci felsefî ma'küllerin yerinin belirlenmesi için ikinci felsefî ma'küllerin birinci mahuvî ma'küller ve ikinci mantikî ma'küller ile farkının açıklanması gerekir. Bunun için aşağıda ikinci felsefî ma'küllerin öncelikle birinci ma'küller ile akabinde de ikinci mantikî ma'küller ile farkı açıklanacaktır.

4.1. İkinci Felsefî Ma'küllerin Birinci Ma'küller İle Farkı

İbn Sînâ özellikle felsefî kavramların mahuvî kavramlarla farkını dillendirdiği makûlât/kategoriler meselesinde felsefî ma'küllerin diğer ma'küller ile olan farkına teveccüh eder ve bunların birinci ma'kûl anlamlar ve mahuvî kavramlar kategorisinde yer almadıklarını ifade eder.⁵⁷ Örneğin "varlık", "vahdet" ve "şey" kavramlarının mahiyetler türünden olmayıp en genel ve kapsayıcı kavramlar olduğunu şu sözlerle ifade eder: "Kendi kendine algılanan en açık tasavvur, her şeyi kapsayan varlık, vahdet ve şey gibi [kavramlar hakkındaki] tasavvurlardır. Bu yüzden bunların kısır döngü olmadan [hakiki]

⁵⁵ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *el-İlahiyat min Kitabi'ş Şifa*, thk. Hasan Hasanzade Amulî (Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligat-ı İslami, 1376/1997), 19.

⁵⁶ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, 203.

⁵⁷ İbn Sînâ, *el-İlahiyat*, 22; 47; 57; 111; 112; 114-115; Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. Sînâ, *el-Mübâhîsât*, thk. Muhsin Bidarfer (Kum: İntişârât-ı Bidar, 1371/1992), 280.

bir tanımla veya kendilerinden daha açık bir şeyle açıklanmaları mümkün değildir.”⁵⁸

Başka bir yerde de “varlık” ve “vahdet” gibi kavramların mahuvi kavramlar içinde yer almadığı hakkında şöyle der: “Bu ilim varlık âlemindeki şeylerin ilkinin yani ilk illetin ve umum [halkın] nezdindeki ilk şeyin bilgisidir. Yani varlık ve vahdet [hakkındaki] bilgisidir.”⁵⁹

Başka bir yerde de vahdet kavramının hiçbir makûlenin/kategorinin içinde yer almadığı hakkında şöyle der: “Kuşkusuz vahdet kavramının cevher ve arazın tanımında yer almadığını açıklamıştık. Vahdet genel ve lazım bir nispettir.”⁶⁰ Varlık kavramının da mahuvi bir kavram olmadığı hakkında da şöyle der: “Bil ki varlık bilfiil cins gibi meşhur makulelere/kategorilere yüklem olmayınca kendisini olumsuzlayan bir anlamın buna eklenmesi ile bir şeyin cinsi olmaz. Çünkü varlık mahiyete bağlı değildir. Bilakis mahiyetin gereksinimidir”⁶¹

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere İbn Sînâ felsefesinde terim olarak dillendirilmeyen ancak niteliği açıklanan ikinci felsefî anlamlar birinci ma’kûl anlamlardan farklıdır. Birinci ma’kûl kavramlar sadece nesnel âlemdaki nesnelere özlerini ve mahiyet/neliklerini ifade eder. İkinci felsefî ma’kûllerin ise nesnel âlemde fertleri olmamakla beraber nesnelere yüklem olur ve bu nesnelere sıfatlarını, durumlarını ve varlık türlerini ifade ederler.

4.2. İkinci Felsefî Ma’kûllerin İkinci Mantıkî Ma’kûller İle Farkı

İbn Sînâ felsefesinde ikinci ma’kûllerden kasıt, zihinde birinci ma’kûl anlamlara arız olan tasavvurlardır. Ancak İbn Sînâ farklı eserlerinde varlık, vahdet, kesret ve kuvve gibi birinci ma’kûller kategorisinde yer almayan ve ikinci ma’kûl kavramlar içinde de zikretmediği ma’kûl anlamlar -ikinci felsefî ma’kûller- dillendirir. Bunun için öncelikle sıfatları itibari/öznel ve itibari olmayan/nesnel olmak üzere iki kategoriye ayırır ve felsefî ikinci ma’kûl anlamları itibari olmayan/nesnel sıfatlar içinde zikrederek şöyle der: “Nesnel âlemde mevcut olan şeylerin sıfatları itibari değildir. Vacip olmayan mümkün

⁵⁸ İbn Sînâ, *el-İlahiyat*, 40.

⁵⁹ İbn Sînâ, *el-İlahiyat*, 24.

⁶⁰ İbn Sînâ, *el-İlahiyat*, 117.

⁶¹ İbn Sînâ, *el-İşârât*, 3, 64.

varlıklar ve varlığı başka şeylerin varlığını gerektiren şeyler de bu şekilde gayri itibaridir. Ancak varlığı başka şeylere bağımlı olan sıfatlar itibaridir ve itibari eklentiler bilkuvve olarak sınırsızdır ve bilfiil mevcut değildir... Dolayısıyla varlığı bağımlı olan her şey sınırsız itibarlar için öznedir. Bu şekilde itibari olmayan gereksinimler ise varlığın kendi sıfatıyla nitelenir.”⁶²

Buna göre nesnel âlemde mevcut olan şeyler kendi sıfatları ile nitelenirler ve bir şeyin nesnel âlemde bir özellik ile nitelenmesi o niteliğin nesnel olduğuna delalet eder. Bu yüzden varlık, ma'lûl, imkân, illet vb. sıfatlar zihnî/itibari birer sıfat olmayıp nesnel birer sıfattır. Bu sıfatların varlığı arız oldukları ve nitelendirdikleri şeylerden ayrı değildir ve önermelere özne değil, yüklem olurlar.⁶³

İbn Sînâ başka bir eserinde de bu anlamların -ikinci felsefî ma'küllerin- nesnel âlemde mevcut olan nesnelere sıfatları olduğu hususunda şöyle der: “Bir olması bakımından bir, kesir/çok olması bakımından kesir/çok, uygun, farklı, zıt ve benzeri nitelikler... Cüz'î ilimlerden her hangi birisinin konusuna özgü arazlar/nitelikler değildir... Bunların mevcut olması bakımından mevcuttan başka bir şeyin ilişenleri olması imkânsızdır.”⁶⁴

Bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere İbn Sînâ her ne kadar terim olarak ikinci felsefî ma'küllerini dillendirmese de bunları ikinci mantıkî ma'küllerden farklı olduğuna inanmaktadır. Nitekim itibari olduğunu ifade ettiği anlamlar nesnel olmayan zihnî anlamlar iken itibari olmadığını ifade ettiği anlamlar ise ikinci felsefî anlamları dillendiren nesnel varlıkların sıfatıdır.

Peki, insan aklı söz konusu bu birinci ve ikinci ma'kûl anlamları nasıl elde eder? Başka bir ifade ile kim veya hangi güç insanın bilme ve düşünme gücünü işlevsel hale getirir ve ona aklî suretler kazandırır? Bu soruların cevabı ayrı bir başlık altında aşağıda incelenecektir.

5. Aklın Ma'kûl Anlamları Algılama Niteliği

İbn Sînâ'ya göre ma'kûl ve küllî anlamların yeri cisim ve cismi olgulara kaim olmayan nefstir ve nefis hiçbir maddî alet ve vesile olmadan ma'kûl an-

⁶² İbn Sînâ, *el-Mübâhîsât*, 131.

⁶³ Eşkurî, *Ma'kul-i Sînî*, 207-208.

⁶⁴ İbn Sînâ, *el-İlahiyat*, 21.

lamları biz-zat idrak eder.⁶⁵ Bu yüzden insan nefsi sadece aklî suretlerin kabul edicisidir ve özü itibarıyla hiçbir aklî suret ve forma sahip değildir. İnsan nefsi bu aklî suretleri kazanmak için bu suretleri meydana getirebilecek bir illete muhtaçtır. “Bir şeye sahip olmayan o şeyi veremez”⁶⁶ felsefi ilkesine göre bu aklî suretler meydana gelmeden önce insan nefsi bu suretlere sahip olmadığı için bunların illeti değildir.

İnsan nefsi dışındaki bu illet madde veya maddî bir olgu olamaz. Zira aklî suretler ve küllî anlamlar maddî olmayıp mücerret oldukları için illetlerinin de mücerret olması gerekir. Aksi halde varlık mertebesi daha düşük olan madde ve maddî olgular varlık mertebesi daha üstün olan nefsin illeti olacaktır. Zayıf bir varlığın daha yetkin bir varlığın illeti olması imkânsız olduğundan madde veya maddî olgular aklî suretlerin illeti olamaz.

İbn Sînâ’ya göre insan nefesine aklî suretleri bahşeden bu mücerret illet faal akıldır.⁶⁷ Faal akıl hiçbir şekilde kuvve barındırmayan ve sahip olması gereken bütün yetkinliklere bilfiil sahip olan tam mücerret bir varlıktır. İbn Sînâ buna onuncu akıl der. Bu mücerret varlık özü itibarıyla bütün aklî suretlerin ilkesidir.⁶⁸ Bu ilke, “insanın düşünme ve bilme gücünü işlevsel hale getiren ve maddî eşyada kuvve halinde, maddî olmayan âlemde fiil halinde bulunan aklî objeleri (ma’kûlât) ona kazandıran ilkedir.”⁶⁹

İbn Sînâ bu hususta şöyle der: “İnsandaki nazari kuvve, kuvveden fiile böyle bir özelliği olan cevherin aydınlatması vesilesiyle çıkar. Bunun nedeni, her şeyin kendi kendine değil kendisine fiil veren bir şeyin aracılığıyla kuvveden fiile çıkmasıdır. O şeyin verdiği bu fiil ma’kûl suretlerdir. Dolayısıyla burada ma’kûl suretlerin cevherinden nefse verilen ve nefse yansıyan bir şey vardır. Bu şeyin zatında kaçınılmaz olarak ma’kûllerin sureti vardır. O halde bu şey bizatihi akıldır. Eğer bilkuvve bir akıl olsaydı sonsuza kadar uzardı ki bu da imkânsızdır.”⁷⁰

⁶⁵ İbn Sînâ, *en-Necat*, 358.

⁶⁶ Dinanî, *Kavâid-i Külli-i Felsefî Der Felsefe İslâmî*, 1: 368.

⁶⁷ M. Fatih Demirci, *İbn Sînâ Felsefesinde Küllîler Meselesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 163.

⁶⁸ Sabirî, *İlm ve Âlim ve Malum*, 197.

⁶⁹ İlhan Kutluer, “İttisâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 23: 484-485.

⁷⁰ İbn Sînâ, *en-Necat*, 394.

Faal akıl belli bir düzen içinde nefse feyz verir ve suret bahşeder. İnsan öncelikle duyular vesilesiyle akabinde de hayal yetisi ile duyumsanan suretleri maddeden soyutlar. Daha sonra akıl bu suretlerden niteliksel ve niceliksel özellikleri çıkarır. Böylece insan nefsi faal aklın bahşedeceği ma'kûl anlamları kazanacak yeterliliğe sahip olur.⁷¹ Buna göre idrak yetilerinin yukarıda açıklanan soyutlama işlemi aklî suretleri meydana getirmez.⁷² Sadece nefsin ma'kûl anlamları kazanmasının zeminini hazırlar. Akabinde faal akıldan insan nefesine aklî suretler bahşedilir ve insan nefsi faal aklın bahşettiği suretleri algıladıktan sonra eski suretlerle uyumlu yeni suretleri de almak için hazır hale gelir.⁷³

İbn Sînâ'ya göre kuvveden çıkıp bilfiil olmak için faal akıl ile ittisâlde bütün insanlar aynı seviyede değildir. Kendisine sezgi dediği algılama hızının farklılığından ötürü insanlar farklı aklî mertebelerde bulunurlar.⁷⁴ Bunlar arasında en üstün mertebede kudsi akıl mertebesinde bulunan kimseler yer alırlar. Peygamber olan bu kimseler faal akıl ile olan ittisallerinin yoğunluğundan ötürü aklın kendisi gibi olurlar ve faal akılda bulunan her şey bu insanların nefislerinde oluşur.⁷⁵

Sonuç

İbn Sînâ, insan nefsi için önsel bir tasavvur ve tasdik göz önünde bulundurmadığı için duyuları bilginin başlangıcı kabul eder. Ona göre hissî idrakler hayalî idraklerin, hayalî idrakler de aklî idraklerin oluşumu için gerekli zeminleri hazırlar. Bütün bu idrak merhaleleri de soyutlanma ile tahakkuk bulur. Bu yüzden soyutlanma derecelerinin farklılığı idrak mertebelerinin farklılığına neden olur. Hissî ve hayalî idrak merhalelerinde madde ve maddenin eklentilerinden tam bir soyutlama olmaz iken aklî idrak merhalesinde tam bir soyutlama olur. Tabi soyutlama dönüştürme anlamında değildir. Aksi halde aklî

⁷¹ İbn Sînâ, ma'kûl anlamların faal akıl ile irtibatında nasıl oluştuğu hakkında birinci ve ikinci ma'kûl anlamların oluşma niteliğini birbirinden ayrı bir şekilde ele alarak açıklama yapmaz. Sadece genel bir şekilde ma'kûl anlamların faal aklın feyz bahşetmesi sonucu oluştuğunu söyler.

⁷² Eşkurî, *Ma'kul-i Sâni*, 188.

⁷³ İbn Sînâ, *el-Mübâhisât*, 342.

⁷⁴ İbn Sînâ, *el-Mebde ve'l-Me'âd*, 116.

⁷⁵ İbn Sînâ, *el-Işârât*, 2, 357.

suretlerin oluşumundan sonra hissî ve hayalî suretlerin yok olması gerekirdi. Oysa küllî suretler meydana geldikten sonra da cüz'î suretler yok olmaz.

İbn Sînâ'ya göre tabiat âlemiyle irtibatından ötürü soyutlanarak algılanan bu tasavvurlara ilave olarak aklın soyutlamadan algıladığı başka suretler de vardır. Bu suretler cüz'î olmakla beraber özleri itibarıyla maddî olmadıklarından soyutlanmaya gerek duyulmadan algılanan mücerret varlıkların suretleridir.

İbn Sînâ, Fârâbî'nin de etkisiyle ma'kûl anlamları birinci ma'kûller ve ikinci ma'kûller olmak üzere iki kısma ayırır. O açık bir şekilde mantık ilminin konusunun ikinci ma'kûller olduğunu söylese de terim olarak dillendirmediği felsefî ma'kûl anlamların mantikî ma'kûl anlamlar ile olan farkını dillendirir. Bu bağlamda sıfatları itibari ve itibari olmayan diye iki kategoriye ayırır. İtibari sıfatların nesnel olmayan zihni anlamlara delalet ettiğini ve itibari olmayan sıfatların da -ikinci felsefî anlamları dillendiren- nesnel varlıkların sıfatlarına delalet ettiğini söyler.

İbn Sînâ'ya göre bu ma'kûl anlamlar insanın natık nefsinde bilkuvve ve faal akılda bilfiil mevcuttur. İnsan nefsinin bu ma'kûl anlamları bilfiil algılaması için faal akıl ile irtibat ve ittisâl içinde olması gerekir. Tabi faal akıl ile ittisâlda bütün insanlar aynı seviyede değildir. Bazıları ma'kûl anlamları çabuk algımlarken bazıları da daha geç algılar. İnsanlar arasında faal akıldan yararlanma hususunda en üstünde mertebede kudsi akıl merhalesinde yer alan peygamberler bulunurlar. Peygamberler yoğun bir şekilde faal akıl ile ittisâl içinde olduklarından faal akılda bulunan her şeyi idrak ederler.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "Akledileni Akletmek: İslâm Mantık Geleneğinde "İkinci Akledilirler" in Yorumu ve Osmanlı'da Alımlanması Üzerine Bir İnceleme". *Nazariyat* 1/2, (Nisan 2015), 35-68.
- Amulî, Hasan Hasanzade. *Nusûsü'l-Hikem Ber Fusûsü'l-Hikem*. Tahran: Merkez-i Neşr-i Ferhengi Reza, 1363/1984.
- Apaydın, Yasin. *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.

- Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. Tahran: İntişârât-ı Ferzan, 1377/1999.
- Demirci, M. Fatih. "Fârâbî'de Küllîlerin Mahiyeti ve Varlığı: Bir Giriş Dene-mesi", *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*. 7/13, (Bahar 2019), 34-60.
- Demirci, M. Fatih. *İbn Sînâ Felsefesinde Küllîler Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Dinanî, Gulam Hüseyin İbrahimî. *Kavaid-i Küllî-i Felsefî Der Felsefe İslâmî*. 2 Cilt. Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001.
- Durusoy, Ali. *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, 3. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Eşkurî, Muhammed Fenâyi. *Ma'kûl-i Sâni*. Kum: İntişârât-ı Şafak, 1375/1996.
- Faali, Muhammed Takî. *İdark-i Hissî Ez Didgah-ı İbn Sînâ*. Kum: İntişârât-ı Def-ter-i Tebligat-ı İslâmî, 1376/1997.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *el-Mantikîyyat*. Thk. Muhammed Takî Dânişpejuh. Cilt 3. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Mara'sî en-Necefî, 1408/1988.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *et-Ta'likât*. Thk. Cafer Al-i Yasin. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1371/1992.
- Gareviyan, Muhsin. *İslam Felsefesine Giriş*. Trc. Sedat Baran. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- Hökekleli, Hayati. "İdrak". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21/477-478. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *en-Nefs min Kitabi's-Şifâ*, thk. Hasan Hasanzade Amulî Kum: Mektebetü'l-İlami'l-İslami, 1375/1996.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-İlahiyyât min Kitabi's-Şifâ*. Thk. Hasanzade Amulî. Kum: Merkez-i İntişârât-ı Defter-i Tebligat-ı İslâmî, 1376/1997.

- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-İşârât ve't-Tenbihât*. Tahran: İntişârât-ı Neşr-i Kitab, 1403/1983.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-Mebde ve'l-Me'ad*. Thk. Abdullâh Nuranî. Tahran: Müessesese-i Mütalaat-ı İslâmî, 1363/1984.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-Mübahesat*. Thk. Muhsin Bidarfar. Kum: İntişârât-ı Bidar, 1371/1992.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *en-Necat*. Thk. Muhammed Takî Danuş. Tahran: İntişârât-ı Danuşgah-ı Tahran, 1363/1984.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *eş-Şifâ: el-Mantık*. Kum: Mektebetu Âyetullah Mer'aşî, 1405/1985.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *et-Ta'likât*. Kum: Mektebetü'l-İlmi'l-İslâmî, 1404/1984.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *Kitabu's-Şifa: Mantiğa Giriş*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *el-Hikmetü'l-Meşrikiyye*. Thk. Sedat Baran. Kum: İntişârât-ı Mehr-i Emirü'l-Müminin, 1395/2016.
- İsmailî, Mesud. *Ma'kul-i Sâni Felsefi Der Felsefe-i İslâmî*. Kum: İntişârât-ı Müessesese-i Amuzeş ve Pejuhiş-i İmam, 1389/2010.
- Kutluer, İlhan. "İttisâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23/484-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mişkâtud-Dinî, Abdu'l-Hüseyin. *Tahkik Der Hakikat-ı İlm*. Tahran: İntişârât-ı Danuşgah-ı Tahran, 1344/1966.
- Mutahharî, Murtazâ. *Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizim*. 5 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Sadrâ, 1375/1996.
- Sabirî, Azizullah Feyyaz. *İlm ve Âlim ve Malum*. Meşhed: Uruc-i Endişe, 1380/2001.
- Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şirâzî. *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erbaa*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 1401/1981.

- Şebzevarî, Muhammed Bâkır Şeriatî. *Tahrir-i Ber Usul-i Felsefe ve Reviş-i Realizm*. 5 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Bustân-ı Kitâb, 1385/2006.
- Şaman, E. Burak. "Aristoteles'te ve İbn Sînâ'da His ve İdrak", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları*. 34 (Haziran 2017), 421-437.
- Şirvanî, Ali. *Tercüme ve Şerh-i Bidayetü'l-Hikme*. 4 Cilt. Kum: İntişârât-ı Bustân-ı Kitâb, 1391/2012.
- Tabâtabâî, Allame Muhammed Hüseyin. *Bidayetü'l-Hikme*. Kum: İntişârât-ı Darü'l-İlm, 1377/1998.
- Tabâtabâî, Allame Muhammed Hüseyin. *Usul-i Felsefe Realizm*. Kum: İntişârât-ı Bustân-ı Kitâb, 1387/2008.
- Tûsî, Ebû Cafer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *el-İşârât ve't-Tenbihât Lil-Muhakik et-Tusî*. Tahran: İntişârât-ı Neşr-i Kitâb, 1403/1983.
- Umid, Mesut. *Se Filozaf-i Müslüman*. Tahran: Bünyad-ı Hikmet-i İslâmî-i Sadra, 1384/2006.
- Yezdî, Muhammed Taki Misbâh. *Amuzeş-i Felsefe*. 2 Cilt. Kum: Sâzmân-ı Tebligat-ı İslâmî, 1378/1999.
- Zebihî, Muhammed. *Felsefe-i Meşşâ Ba Tekkiye Ber Ara-i İbn Sînâ*. 2. Baskı. Tahran: İntişârât-ı Semt, 1387/2008.